

et-Tefsir ve'l-müfessirün bi-bilâdi Şinķit, Ayn 1429/2008, s. 350-360; İslim İbn'ü's-Sebtî, *Mu'cemü esmâ'i'l-mü'ellefâti'l-Morîtânıyati'l-maĥtûta*, Envâķşüt (Nuakşot) 2012, tür.yer.; *Delîlür-resâ'il ve'l-utrûĥât bi-Mü'esseseti Dâri'l-ĥadısi'l-Ĥase-nıyye: 2009-2010*, Rabat, ts., s. 36; Ahmet Kavas, "Fransa'nın Kuzey ve Batı Afrika'da Uyguladığı İslâm Siyaseti: Sultan Reşad'ın Yayınladığı Cihat Çağının Reddi Meselesi", *Dinî Araştırmalar*, sy. 6, Ankara 2000, s. 23-50; M. Muhammezzün, "İbn Eccemed", *Mv.ACİ*, I, 297-300.

DAVUT AĞBAL

İBN HACCÂC el-İŞBİLÎ

(ابن حجاج الإشبيلي)

Ebü Ömer Ahmed b. Muhammed
b. Haccâc el-İşbilî el-Endelüsî
(ö. 466/1073'ten sonra)

Endüslü ziraat bilgini, veteriner.

Çağdaş İbn Bassâl ve diğer bazı ziraat bilginleri gibi onun da hayatı hakkında yeterli bilgi yoktur. Erken dönemde Endülüs'e yerleşen Yemen asıllı Benî Lahm kabilesine mensup Benî Haccâc ailesindedir. Ailenin anne tarafından soyu, son Vizigot krallarından Olmundo'nun (Ole Mundo) kızı olup Batı Endülüs'te kendisine babasından geniş araziler kalan Sara'ya (Sâre el-Kütiyye) ulaşır. Dolayısıyla bu aile mensupları tarih boyunca özellikle İşbiliye (Sevilla) ve Karmüne'de (Carmona) büyük emlak sahibi oldukları gibi devlet hayatında da önemli görevlerde bulundular. Nitekim İbn Haccâc'dan bahseden kaynaklarda onun hakkında "vezir, hatip, edip, fakih, imam" gibi ifadeler geçmektedir. İbn Bessâm eş-Şenterîni (ö. 542/1147), İşbiliyeli edip ve şairler arasında tanıttığı kimselerin listesinde İbn Haccâc'ın adını anmasına rağmen eserinin mevcut neşrinde ona dair bilgi yer almamakta, İbn Saîd de İbn Bessâm'ın onun hakkında kullandığı "ilim denizi, nazım ve nesir meydanında öncü" şeklindeki nitelemesinden sonra birkaç satırla kendisinden övgüyle söz etmektedir. Ahmed et-Tâhirî ve Hânî Muhyiddin Atıyye'nin, İbn Haccâc'ın 398 (1008) yılında doğup 467'de (1075) vefat ettiğine dair verdikleri bilginin (*Mv.ACİ*, VI, 189) kaynağı belirtilmediği gibi diğer kaynaklarca da teyit edilmemektedir. İbn Haccâc'ın İşbiliye saraylarında büyüdüğü, iyi bir tahsil göyerek dinî ilimler, Arap dili ve edebiyatı alanında kendini yetiştirdiği, Yunan, Roma ve Nabatî dillerini öğrendiği anlaşılmaktadır. Çeşitli alanlardaki bilgisi yanında esas olarak ziraat sahasındaki uzmanlığıyla tanınan İbn Haccâc daha küçük yaşlardan itibaren saray bahçelerinde

araştırma yaptı, seyahatleri sırasında edindiği bilgi ve tecrübeleri buralarda geliştirme imkânı elde etti. Tuleytula'da (Toledo) Zünnûniler Hükümdarı Yahyâ b. İsmâil el-Me'mûn'un botanik bahçesinin başında bulunan İbn Vâfid ile bilgi alışverişinde bulundu. Onun zamanında İşbiliye gerek ekonomik gerek bilimsel araştırmalar bakımından önemli bir ziraat merkezi haline geldi. Ebü'l-Hasan Şihâb b. Muhammed el-Muaytî el-İşbilî, Ebü'l-Hayr el-İşbilî, İbn Bassâl, İbn Lûnkû, Tıĥnerî gibi ziraat âlimleri bilgi ve tecrübeleriyle bu gelişmeye öncülük ettiler.

İbn Haccâc'ın 466 (1073) yılında İşbiliye'de kaleme aldığı, İslâm öncesi ve sonrası dönem bilginlerinin görüş ve tecrübeleri yanında kendi devrindeki ilmî gelişmeleri de içeren *el-Muķni' fi'l-filâĥa* adlı eseri Endülüs'te ziraat, botanik ve veterinerlik tarihinde müellifine haklı bir şöhret kazandırmıştır. Eserin ilk bölümünde ziraatla uğraşanlar için gerekli temel bilgiler yer almakta, elverişli toprağın, suların yüzeye yakınlık veya uzaklığının, tatlı ve acılığının nasıl bilineceği hususunda, toprağın sürülme ve ekim zamanı gibi konularda bilgi verilmektedir. Diğer bölümlerde ise iyi toprağın özellikleri, tohum ekimi için toprağın uygun hale getirilmesi, ekimi ve hasadı, çeşitli bitkilerin ekim zamanı ve bakımı, bahçe düzenlemesi, çiçek ve gül ziraatı ve bakımı, meyve ağacı dikim ve bakımı, üzüm çubuğu ve zeytin fidanının dikim ve bakımı, ağaç nakli, budama, aşılama, gübre kullanımı, ziraî hastalıklar ve tedavi şekilleri, ağaç kurtları ve diğer zararlıların yok edilmesi, meyve ve tahılları saklama usülleri, meyve ve tahıllardan yağ, pekmez vb. ürünler elde edilmesi, arı, güvercin, tavuk, kaz, tavus kuşu, keklik ve turna gibi hayvanların yetiştirilmesi, bunların avlanması ve bakımı gibi konularda bilgiler yer almaktadır. İbn Haccâc, İbn Bassâl'in aksine İslâm öncesi ve İslâm dönemine ait literatüre sıkça atıf yapmış, zaman zaman bunları kendi deneyleriyle karşılaştırmış, bazı eleştiri ve tercihlerde bulunmuştur (eserin kaynakları için bk. Beşîr Atıyye Atıyye, *Hespêris Tamuda*, XIX [1980-81], s. 47-74; J. M. C. Bravo, *El Saber en Al-Andalus: Textos y Estudios*, IV, 73-94). *el-Muķni'*in dikkat çeken bir tarafı da Arap müelliflerinden atıf yaptığı birkaç kişi (Râzî, İshak b. Süleyman, Sâbit b. Kurre, Ebü Hanife ed-Dîneverî) arasında Endüslü bilginlerin bulunmamasıdır. *el-Muķni'*, İbnü'l-Avvâm'ın *el-Filâĥa*'sının da önemli kaynaklarından biri olup toplam 173 yerde esere atıf mevcuttur (bk. bibl.).

el-Muķni' fi'l-filâĥa'nın zeytinlerle ilgili bölümü José Maria Millás Vallicrosa ve Leoner Martinez Martin tarafından İspanyolca tercümesiyle birlikte neşredilmiştir ("Un capitulo de la obra agronomica de Ibn Hayyay", *Tamuda*, VI, Tetuan 1958, s. 45-69), İbrâhim Hamed Mehâvis ed-Düeymî, eseri Bağdat Üniversitesi'nde yüksek lisans tezi olarak neşre hazırlamış (1981), daha sonra da Salâh Cerrâr ve Câsir Ebü Safiyye *el-Muķni'*in neşrini gerçekleştirmiştir (Amman 1402/1982; bu neşirle ilgili bir değerlendirme için bk. J. M. C. Bravo, *Al-Qantara*, XI/1 [1990], s. 71-81). Julia Maria Carabaza Bravo, bu neşri esas alıp Granada Üniversitesi'nde doktora tezi olarak eseri bir incelemeyle birlikte İspanyolca'ya tercüme etmiştir (*Aĥmad b. Muĥammad B. Ĥayĥâĥ Al-İşbili: Al-Muķni' Fil-Filâĥa Introducción, estudio y traducción con glosario*, I-II, 1988). İbn Haccâc *el-Muķni'*de veterinerliğe dair bir eserden söz etmekte birlikte (*el-Muķni' fi'l-filâĥa*, s. 66) onun bu eserinin günümüze ulaşmış olmadığı hususunda bilgi yoktur.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Haccâc el-İşbilî, *el-Muķni' fi'l-filâĥa* (nşr. Salâh Cerrâr – Câsir Ebü Safiyye), Amman 1402/1982, ayrıca bk. neşredenin girişi, s. c-ç; İbn Bessâm eş-Şenterîni, *ez-Zahîre*, I, 25; İbnü'l-Avvâm, *el-Filâĥatü'l-Endelüsüyye* (nşr. Enver Ebü Süveylim v.dğr.), Amman 1433/2012, VII, 142 (İndeks); İbn Saîd el-Maĥribî, *el-Muĥrib*, I, 256; M. İsa Sâlihiyye – Abdullah Fulayh, *Fihrisü maĥtûâtü'l-filâĥa: en-Nebât, el-miyâĥ ve'r-rey*, Küveyt 1408/1988, s. 122-124; M. Mervân es-Seb', "Üsûsü'z-zirâ'a ve nüzumühâ 'inde'l-'Arab", *İshâmâtü'l-'Arab fi 'ilmi'l-filâĥa*, Küveyt 1408/1988, s. 98-99; el-Fâyiz Muhammed, "el-Efkârü'l-İktisâdiyye ve'l-ictimâ'iyye fi kütübü'l-filâĥati'l-'Arabiyye inĥilâķan mine'l-filâĥati'n-Naba'iyye", a.e., s. 125, 133-134, 148; Abdür-rezzâk es-Semîr, "el-Ĥayvânâtü'z-zirâ'iyye fi'l-ķitâbâtü'l-'Arabiyyeti'l-ķilâsikiyye", a.e., s. 274-276; Abdüllaif Ubeyd, "el-Medresetü'l-filâĥiyye bi'l-Endelüs fi'l-ķarneyni'l-ĥâmîs ve's-sâdis li'l-ĥicre", a.e., s. 407, 408, 421; Beşîr Atıyye Atıyye, "el-Ĥitâbâtü'l-'Arabiyyeti'l-ķadîme fi'l-filâĥa", a.e., s. 10, 20, 34, 38; a.mlf., "La bibliographie de al-Muķni d'Ibn Ĥayĥâĥ", *Hespêris Tamuda*, XIX, Rabat 1980-81, s. 47-74; J. M. C. Bravo, "Fuentes escritas y orales del tratado agricola de Ibn Hayyay", *El Saber en Al-Andalus: Textos y Estudios* (ed. A. Tawfik v.dğr.), Sevilla 1990, IV, 73-94; a.mlf. – E. G. Sanchez, "Estado actual y perspectivas de los estudios sobre agronomia andalusí", a.e. (ed. Fátima R. Castro – I. H. Jávega), Sevilla 2001, III, 103, 112-113, 117; a.mlf., "La edición jordana de al-Muķni' de Ibn Ĥayĥâĥ: Problemas en torno a su autoría", *al-Qantara*, XI/1, Madrid 1990, s. 71-81; E. G. Sanchez, "Agriculture in Muslim Spain", *The Legacy of Muslim Spain* (ed. Salma Khadra Jayyusi), Leiden 1992, s. 990, 991; J. Vernet, "Natural and Technical Sciences in Andalus", a.e., s. 938, 942; a.mlf. – J. Samsó, "Teĥavvürâtü'l-'ilmi'l-'Arabî fi'l-Endelüs", *Mevsû'atü'târîĥi'l-'ulümü'l-'Arabiyye* (nşr. Rüşdi

Râşid), Beyrut 1997, I, 357, 358, 374, 383; Tefvîk Fehd, "İlmü'n-nebât ve'z-zirâfa", a.e., III, 1082-1084; Ahmed et-Tâhirî, *et-Tab ve'l-filâha fi'l-Endelüs beyne'l-hikme ve'l-tecrib*, Dârülbeyzâ 1997, s. 18, 87, 91, 94, 130; S. M. Imamuddin, "al-Filâhah (Farming) in Muslim Spain", *IS*, I/4 (1962), s. 55, 58, 59, 69, 74; Mustafa Abdülkâdir Guneymât, "Te'sîru 'ilmi'l-fikh fi'l-bahş ve't-te'lifi'l-filâhi 'inde'l-Endelüsiyyîn", *Dirâsât*, XXXIII/1, Amman 2006, s. 21-22, 23, 24, 25, 26, 27; Ahmed et-Tâhirî – Hânî Muhyiddin Atıyye, "İbn Haccâc el-İşbîlî", *Mv.AC*, VI, 189-194.

AHMET ÖZEL

İBN KEYGALAĞ

(ابن كينغلاغ)

Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Keygalağ
(ö. 323/935'ten sonra)

Abbâsiler'in

Türk asıllı kumandanlarından.

258 (872) yılı civarında Bağdat'ta doğdu. Babası Keygalağ (Kayıçlığ, Keyağlağ, Keyoğulluğ) Abbâsiler'in Dimaşk valilerinden olup Halife Mühtedî-Billâh'ın hal'inde önemli rol oynamıştı. Halencî (Halîcî) adlı bir kişinin isyanı üzerine Halife Müktefî-Billâh, Dimaşk ve Ürdün âmili Ahmed b. Keygalağ kumandasındaki bir orduyu Mısır'a sevketti (Safer 293 / Aralık 905). İbn Keygalağ, Arış yakınlarında meydana gelen savaşta ağır bir yenilgiye uğrayınca Bağdat'tan takviye birlikleri gönderildi. Bunların içinde İbn Keygalağ'ın kardeşi İbrâhim de vardı. Karmatî liderlerinden Zik-reveyh b. Mihreveyh, oğlu Sâhibü's-Şâm Hüseyin'in (Hasan) katlinden sonra Ebû Gânim Nasr Abdullah b. Saîd'i Suriye'ye gönderip çeşitli kabilelerden destek alarak bölgeye hâkim olmasını istedi. Dimaşk ve Ürdün âmili Ahmed b. Keygalağ'ın Mısır'a gönderilmesini fırsat bilen Abdullah b. Saîd Busrâ, Ezriât ve Beseniye'yi işgal edip çocuk ve kadınları esir aldı, çok sayıda ganimet elde etti. Ardından Dimaşk üzerine yürüyerek şehri ele geçirmek istedi ve İbn Keygalağ'ın Dimaşk nâibi Sâlih b. Fazl'ı bozguna uğratarak öldürdü. Fakat Dimaşklılar şehri müdafaa ettikleri için Dimaşk'a giremedi. Oradan Taberiye'ye hareket eden Karmatîler, İbn Keygalağ'ın Ürdün nâibi olan Yûsuf b. Ahmed'i de katledip çevreyi yağmaladılar (293/906).

Cihad gayesiyle yola çıkan İbn Keygalağ Muharrem 294'te (Ekim 906) Tarsus'tan Bizans topraklarına girdi. Yaklaşık 5000 kişiyi esir aldı ve çok miktarda ganimet ele geçirdi. Bizans kuvvetleri kumandanı eman dileyip müslüman oldu (İbnü'l-Esîr, VII, 552). 7 Rebiülevvel 302'de de (30 Eylül

914) Ebû Ali Ebû Zünbûr b. Ahmed el-Mâzerâi ve Ebû Bekir Muhammed b. Ali el-Mâzerâi ile birlikte Mısır'a gitti. Ramazan 302'de (Mart-Nisan 915) Suriye'ye gönderilip Dimaşk ve Halep valiliğine tayin edilirse de ertesi yıl azledildi. Aynı yıl Mûnis el-Muzaffer ile birlikte, Abbâsî Halifesi Muktedir-Billâh'a isyan eden Hüseyin b. Hamdân b. Hamdûn'u itaat altına almak üzere el-Cezîre'ye gönderildi. Hüseyin b. Hamdân af dilediyse de Abbâsî ordusu onu takip edince İrmîniye'ye kaçtı. Ardından Muktedir-Billâh, İbn Keygalağ'ı Mısır'a vali tayin etti. Ancak İbn Keygalağ Mısır'a gitmeyip yerine nâib gönderdi. 312 Muharreminde (Nisan 924) tekrar Dimaşk valiliğine getirildi ve yine ertesi yıl azledildi.

Hâcib Nasr, Karmatîler ile mücadele için çıktığı seferde hastalanınca yerine Ahmed b. Keygalağ'ı vekil tayin etti. Karmatîler onun karşısında tutunamayıp çöllere kaçtı (316/928). İbn Keygalağ aynı yıl Hemedan ve Nihâvend, 317'de (929) Halep (İbnü'l-Adîm, I, 101), 319'da da (931) İsfahan valiliğine tayin edildi. Leşkerî adlı Deylem asıllı bir kumandan İbn Keygalağ'ı mağlûp ederek İsfahan'a girdi. O da otuz süvariyle birlikte İsfahan köylerine sığındı. Leşkerî, az sayıdaki askeriyile İsfahan civarında dolaşırken İbn Keygalağ'ın adamları tarafından yakalandı. O sırada yetmiş yaşlarında olan İbn Keygalağ, Leşkerî'yi bizzat kendisi öldürdü. Bunu duyan askerleri ağırlıklarını bırakıp İsfahan'ı terkettiler. İbn Keygalağ'ın ilerlemiş yaşına rağmen elde ettiği başarı takdirle karşılandı ve Halife Muktedir-Billâh'ın nezdinde itibarı arttı. Halife kendisine hil'at, gerdanlık ve bilezik verdi (Arîb b. Sa'd, XI, 139-141). Mûnis el-Muzaffer'in Halife Muktedir-Billâh ile yaptığı savaşta halifenin sağ cenah kuvvetlerine kumanda eden İbn Keygalağ savaş sırasında esir düştü (a.g.e., XI, 150).

İbn Keygalağ, 9 Şevval 321 (2 Ekim 933) tarihinde Halife Kâhir-Billâh tarafından Muhammed b. Tuğç'un yerine ikinci defa Mısır valiliğine tayin edildi. Ancak o Mısır'a gitmeyip nâibi Ebû'l-Feth Muhammed b. İsa en-Nûşerî'yi gönderdi (Kindî, s. 282). Ertesi yıl kendisi de Mısır'a gitti. Halife Râzî-Billâh (934-940) daha sonra Ahmed'i azledip tekrar Muhammed b. Tuğç'u Mısır valiliğine getirdi ve Muhammed b. Tuğç 23 Ramazan 323'te (26 Ağustos 935) Mısır'a girdi (İbn Hallikân, V, 58, 62). İbnü'l-Esîr, İbn Keygalağ'ın 324'te (936) Mısır valiliğinden azledildiğini söylerse de (el-Kâmil, VIII,

328) bu bilgi diğer kaynaklarca teyit edilmemektedir. İbn Keygalağ'ın 323 (935) yılından sonraki bir tarihte vefat ettiği anlaşılmaktadır. Kendisi aynı zamanda edip ve şairdi. Onun şiirlerinden bazı örnekler günümüze ulaşmıştır (Seâlibî, I, 121-122; İbn Hallikân, V, 62-63).

BİBLİYOGRAFYA :

Taberî, *Târîh* (Ebû'l-Fazl), X, 111, 115, 121, 122, 130, 134; Kindî, *el-Vülât ve'l-kuçât* (nşr. Rhuvon Guest), Kahire, ts. (el-Fârûku'l-hadîse li't-tibâa ve'n-neşr), s. 269, 273, 279, 282-286; Arîb b. Sa'd, *Şilatü Târîhi'l-Taberî* (Taberî, *Târîh* [Ebû'l-Fazl], XI içinde), s. 18-19, 22, 24, 28, 52, 120, 138-141, 150; Seâlibî, *Yetimetü'd-dehr*, I, 121-122; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 228, 305, 310, 316, 332, 336, 371, 517, 540-541, 552; VIII, 93, 182, 200, 228, 229, 328; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-haleb min Târîhi Haleb* (nşr. Süheyl Zekkâr), Dimaşk 1418/1997, I, 99, 101; İbn Hallikân, *Vefeyât*, V, 58, 62-63; Zirikî, *el-A'lâm*, I, 81-82; Bedrân, *Tehzîbü Târîhi Dimaşk*, I, 441-442; Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul 1976, s. 179; Süheyl Zekkâr, *Ahbarü'l-Karâmiya*, Dimaşk 1402/1982, s. 26, 51, 351; Hasan Yûsuf Eşküri, "İbn Keygalağ", *DMBİ*, IV, 533-534.

ABDÜLKERİM ÖZAYDIN

İBN LÜB

(ابن لب)

Ebü Saîd Ferec b. Kâsim
b. Ahmed b. Lüb (Leys) el-Gırnatî
et-Tağlibî (es-Sa'lebi)
(ö. 782/1381)

Endülüslü fakih ve âlim.

701 (1302) yılında Benî Ahmer (Nasrîler) Devleti'nin başşehri Gırnata'da doğdu. Hayatına dair fazla bilgi yoktur. Muhtemelen babası da ilimle meşgul olan İbn Lüb, Ebû'l-Hasan Ali b. Ömer el-Kaycâtî'den kıraat-i seb'a okudu ve çeşitli ilimler tahsil etti. Vefatına kadar ayrılmadığı bu hocasından icâzet aldı. Ayrıca Ebû İshak İbrâhim b. Muhammed b. Ebû'l-Âsî, İbnü'z-Zeyyât el-Kelâî, Muhammed b. Ali b. Selmûn, Ebû Abdullah Muhammed b. İbrâhim el-Beyyânî, Muhammed b. Câbir el-Vâdîâşî, İbnü'l-Fahhâr el-İlbîrî gibi hocalardan kıraat, Arapça, hadis, tefsir ve fıkıh okuyup icâzet aldı. Nasrî hükümdarı Ebû'l-Haccâc I. Yûsuf tarafından Gırnata büyük camisinde hatiplik görevine tayin edildi. Bu camide yıllarca süren ders halkasının yanında yine I. Yûsuf'un 750'de (1349) inşa ettirdiği, Endülüste ilk medrese kabul edilen Nasriyye Medresesi'nde 754'te (1353) vefat eden İbnü'l-Fahhâr'dan sonra hoca oldu. Gırnata'da pek çok âlim kendisinden ders aldı. Bu sebeple "şeyhü's-şüyüh" diye anılır. Yetiştirdiği ve icâzet verdiği talebeler arasında